

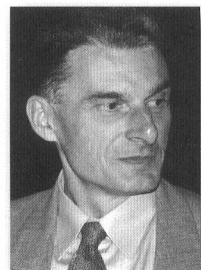
Szemelvények
az OTKA támogatásával
készült alapkutatások
újabb eredményeiből

Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században

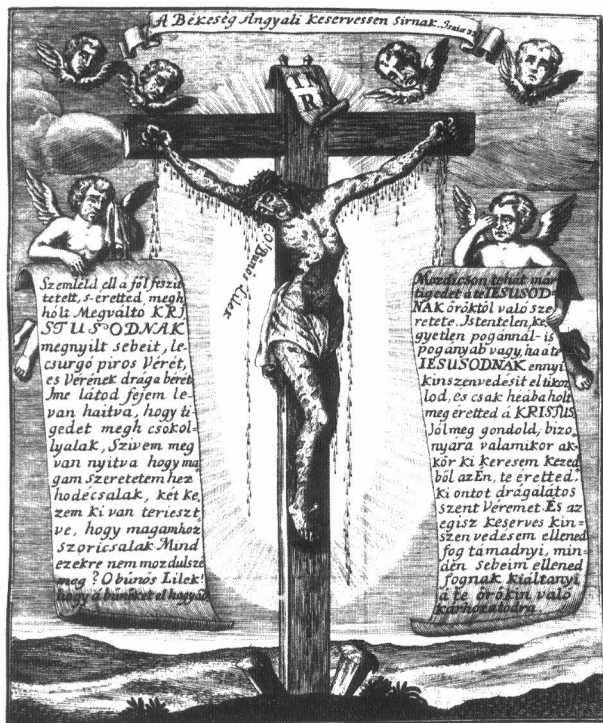
TÜSKÉS GÁBOR

Az egyházi irodalom kutatását az irodalomtudomány hosszú ideig elhanyagolta. Az utóbbi évtizedben azonban jelentősen megnőtt a különféle vallási műfajokkal kapcsolatos szövegkiadások, tanulmányok és monográfiák száma, s a kutatás kezdi behozni a lemaradást a világi műfajokkal szemben. Ma már nem vonható kétségbe, hogy a kora újkori egyházi irodalom tekintélyes része valódi irodalom, melynek megvolt a saját, részletesen kidolgozott elmélete, retorikai eszköztára, nyelvezete és világszemlélete. Megvoltak a felekezeteiktől függő és az azokon átívelő tartalmi, formai és szerkezeti sajátosságai, s nem lebecsülendő a szórakoztató, gyönyörködtető szerepe.

A kutatás fontos eredménye, hogy a XVII–XVIII. századi egyházi irodalom elválaszthatatlan része az irodalom rendszerének, s jelentős mértékben hozzájárult a világi irodalom, a magyar nyelvűség és az irodalmi gondolkodás fejlődéséhez. A vizsgált műfajok között van a csodaelbeszélés, az imádság, az elmélkedés, a bibliamagyarázat, az egyházi ének, a hitvita, a prédikáció, az eredetlegenda és az iskoladráma. Differenciáltabbá vált ennek a területnek a műfaji tipológiája, kapcsolatrendszere, feltárultak eddig ismeretlen nemzetközi összefüggések és hatásmechanizmusok. Tisztázódtak a különböző szöveg- és kiadványtípusok középkori előzményei, funkciói. Megragadhatóvá váltak a tartalmi, szerkezeti, motivikus és ikonográfiai sajátosságok, s feltárultak a használat társadalmi, gazdasági, irodalomelméleti, kegyességtörténeti és más feltételei. A tárgyalt szerzők között neves írók – mint például Esterházy Pál, II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen – mellett több, eddig ismeretlen szerző található, mint például Gabriel Dietenshamer és Ferdinand Ignatius Grieskircher. Új felismerések születtek a nemzeti és a latin nyelvű irodalom viszonyáról, a szóbeli hagyomány szerepéről, a bibliai hermeneutika alkalmazásáról, a reformáció és az ellenreformáció irodalmának kapcsolatáról, a nemzeti önértelmezés toposzairól. Az eredmények részben napvilágot láttak idegen nyelven is.

A konkrét eredményeket három példával szemléltetem. Az első a kora újkori nemzeti önértelmezésben fontos szerepet játszó Patrona Hungariae – Regnum Marianum toposz története. Szórványos középkori előzmények után a toposz teológiai alapvetését Inchofer Menyhért dolgozta ki 1644-ben Rómában megjelent egyháztörténeti munkájában. Ettől kezdve a toposz fontos motívuma lett a rekatolizációs folyamat retorikai propagandájának, s katolikus részről elensúlyt jelentett a romlás-pusztulás-bűnbánat toposzaival, a puritanizmus etikájától ösztönzött prédikatori helyzetképpel és a korai kuruc költészet bujdosás-motívumával szemben. Az ország Szent István

Oh ti minnyájan, akik által mentek az úton, figyelmezzetek és lássátok ha vagyóné fájdalom, mind az én fájdalomom. Jeremia Capite 6. 17. Párv.

1. kép. Krisztus a kereszten a széplaki Jézus koronája-társulat kézikönyvéből (1731)

király által Mária részére történt felajánlásának legendai eredetű gondolata új tartalommal telítődött, s a Török Birodalom gyengülésével egy időben fokozatosan erősödő kollektív remény és védettségtudat retorikai formulájává sűrűsödött. A képzőművészetben is számos változatban megjelenő toposz nem azonos az évszázados Mária-tisztelettel; sokkal inkább egy ország természetfölötti oltalom alá helyezését kifejező nemzetközi toposzegyüttes helyi változata, amely a magyarországi politikai és eszméletörténeti helyzet kihívásaira próbált válaszolni. A XVII. század végén a toposz már nem csupán vallási, hanem történetfilozófiai, közjogi fogalomként terjedt el, amely földrajzi és etnikai vonatkozásainak erősödésével vált közösségteremtő, nemzetsorsot alakító tényezővé. A XVIII. század elejétől egyre gyakrabban vált egész irodalmi művek központi gondolatává, azok tartalmát, szerkezetét és retorikai sajátosságait egyaránt meghatározó elemmé. A század végén megkezdődött irodalmi jelentésvesztése, vallási és politikai célú igénybevétele azonban napjainkig folytatódik.

2. kép. I. Rákóczi Ferenc mint Herkules Tarnóczy István doktori téziseinek címlapján (1650)

3. kép. A római jezsuita kollégium lepárlókészüléke Athanasius Kircher *Mundus subterraneus* című művéből (1664)

A második példa II. Rákóczi Ferenc meditációi, melyek a *Vallomások* és a *Fohászok* mellett a fejedelem harmadik nagy, alapvetően vallásos indíttatású irodalmi vállalkozása. A szentírási *Meditációk* tárgya az Ószövetség első öt könyve, míg Az 1723. év *elmélgedéseiben* Rákóczi különböző témákkal, köztük a kor sokat vitatott teológiai kérdéseivel foglalkozik. Az 1721–23 között írt két munka jelentőségét elsősorban az adja, hogy egyrészt fényt vetnek a bujdosás történetében és Rákóczi belső értékrendszerében, célkitűzéseiben bekövetkezett fordulatra és a fordulat nyomán keletkezett lelki válságélmény feldolgozására. Másrészt jelzik Rákóczi morális kérdések iránti fogékonyságát, korszerű teológiai, exegetikai, meditációs műveken tájékozódó, janzenista színezetű, elmélyült vallásosságát. A *Meditációk* szoros műfaji rokonságban állnak Rákóczi két másik vallásos tárgyú művével, a *Vallomásokkal* és a *Fohászokkal*, s legfőbb műfaji mintájuk az ágostoni soliloquium, illetőleg a Port Royal-i lelkiség alapvetően intellektuális meditáció-felfogása. A kutatás azonosította Rákóczi forrásait, melyek a tudományos igényű teológiai, Szentírás-magyarázó művek és a vallásos, elmélkedő kiadványok két nagy csoportjára oszt-

4. kép Verekedési jelenet a zágrábremetei mirákulumoskönyvből (1672)

hatók. Az elmékedések témaválasztását nagyjából jezsuita minták határozták meg, s ezek a témák Rákóczi más műveiben, így mindenekelőtt a *Vallomásokban* is megtalálhatók. A latin nyelvű meditációk stílusát a bibliai latinság, az ágostoni *Vallomások* stílusa, a jezsuita latin, a magyar nemesi latin írásbeliség és a francia nyelvű olvasmányok együttesen alakították. A *Meditációk* egy remeteként élő fejedelem tudatos írói alkotása, melyben az irodalmi célkitűzés az önmegismerő, helykereső és tanító szempontokon keresztül érvényesül.

A harmadik példa Mikes Kelemen *Epistolák* című műve forrásának meghatározása. Mikes tizenkét prózai művet tartalmazó fordítói életművében ez az egyetlen, melynek forrása eddig ismeretlen volt. A szakirodalmi utalások nyomán és a műfaj történeti kutatások eredményeként a Bibliothèque Nationale állományában sikerült azonosítanunk azt az először 1701-ben kiadott, majd több kiadást megért, francia nyelvű episztola- és evangélium-magyarzatot, amely alapul szolgált Mikes fordításához. Meghatároztuk az anonim mű szerzőjét, műfaji és esztétikai összefüggéseit, keletkezés- és kiadástörténetét, s megjelöltük a Mikes által nagy valószínűséggel használt kiadást. A szövegösszevetés alkalmat adott a fordító módszerének beható vizsgálatára. Az *Epistolák* Mikes

fordítói tevékenységének fordulópontján, az önálló munkák fordításának újratekedésekor keletkezett, s jelzi érdeklődési körének módosulását, kifejezőképességének, fordítói technikájának és módszerének alakulását. Mikes itt alakította ki azt az adaptációs technikát, melyet újabb munkáiban már egy fejlettebb szinten, gyakorlattan és következetesen alkalmazott. Az *Epistolák* jelentőségét Mikes többi fordításával együtt elsősorban az adja, hogy új megvilágításba helyezik a *Leveleskönyv* írói szándékát és szemléletét, módosítják a hagyományos Mikes-képet, s ismét nyitottá teszik a már-már lezártnak hitt életművet.

A kutatás eredményeként létrejött fontosabb publikációk: Tüskés Gábor–Knapp Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században, Tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2002; Knapp Éva–Tüskés Gábor, *Populáris grafika a 17–18. században*, Bp., Balassi, 2004. A kutatás eredményeinek hasznosítását tanúsítják a megjelent publikációkról született recenziók és a közleményekre való hazai és külföldi hivatkozások. A kutatás előkészíti a magyar irodalom műfajainak történetét módszeresen feldolgozó, külföldi példákat is szem előtt tartó, tervezett monográfia-sorozat megfelelő kötetét és az új akadémiai irodalomtörténet megfelelő fejezetét, s eredményei beépülnek abba.

OTKA kutatás: „Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században”, nyilvántartási szám: T 34127, kutatóhely: MTA Irodalomtudományi Intézet

Vezető kutató: Tüskés Gábor

Részt vevő kutató: Knapp Éva